

VILÁG- TÖRTÉNET

15. (47.) évfolyam 2025. 3.

AZ ELTE HUMÁN TUDOMÁNYOK KUTATÓKÖZPONTJA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **S. PETER COWE**
ÁNI ÖRÖKSÉGE
- **ELKE HARTMANN**
KARS ELVESZETT ÖRÖKSÉGE
- **KAREN JALLATYAN**
ÜZENŐ FÉNYKÉPEK ÁNI „ELVESZETT VÁROSBÓL”
- **KONRAD SIEKIERSKI**
ÖRMÉNY ZARÁNDOKLATOK ÁNIBA, AZ ELVESZETT
SZÜLŐFÖLDRE
- **VAHÉ TACHJIAN – JOSEPH RUSTOM**
AZ OSMÁN ÖRÖKSÉG ELVETÉSE ÉS A NEMZETI STÍLUS
MEGTEREMTÉSE
- **KOVÁCS BÁLINT**
AZ ERDÉLYI „ÁNI-ÖRMÉNYEK” MINAS BŽŠKEANC’
ÚTLEÍRÁSÁBAN
- **SZEMLE**
KONRAD SIEKIERSKI, CHRISTINE BAGHDASARYAN,
KIMA SARIBEKYAN ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
Az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Lovaš Eldina, Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Áni emlékezetének sokrétű dinamikája (Elke Hartmann – Kovács Bálint)	317
<i>Tanulmányok</i>	
S. Peter Cowe: Áni öröksége. Történetek a veszteségről és a gyarapodásról	323
Elke Hartmann: Kars elveszett öröksége	335
Zhenya Ghazaryan: Az elveszett örökség őrzői. Van városának 19. és 20. század eleji etnográfusai	353
Karen Jallatyan: Üzenő fényképek Áni „elveszett városból”. A vonzalom története, avagy a modern történetiség mint vonzalom	365
Konrad Siekierski: Örmény zarándoklatok Ániba, az elveszett szülőföldre	381
Vahé Tachjian – Joseph Rustom: Az oszmán örökség elvetése és a nemzeti stílus megteremtése. Az örmény diaszpóra templomépítészete az 1930-as évek Libanonjában	393
Kiss Péter: Az örmény őshaza, Áni szerepe Dondoni Vártán József krónikájában	425
Kovács Bálint: Az erdélyi „Áni-örmények” Minas Bžškeanc’ útleírásában	433
Hakob Matevosyan: „Áni-örmények” a mai Magyarországon	457
<i>Szemle</i>	
Emlékezet, veszteség és visszatérés (Konrad Siekierski)	469
Kaukázusi Albánia (Christine Baghdasaryan)	473
Bulgáriai örmények. Identitás és történelmi emlékezet (Kima Saribekyan)	477

KONRAD SIEKIERSKI*

Örmény zarándoklatok Ániba, az elveszett szülőföldre

Megérkeztünk az öregedő Ánihoz.

*A szél féktelenül lobogott,
Csontjaimig hatolt,
Szívem húrjait elvágta,
Tehetetlen testemet megrázta.
Sebzett Áni kínlódott,
Megalázott Áni könyörgött,
Elfeledett Áni tiltakozott,
Romokban heverő Áni átkozódott.*

*Búcsút vettünk Ánitól
Fájdalommal telve,
Szégyenben, gyászban, tehetetlenül.
A nyíl szívembe fúródott,
Elszívva testem és lelkem erejét.*

*Ó, az az Áni,
Ó, az a szél...¹*

Tanulmányunkban azokat az örmény zarándoklatokat vizsgáljuk, amelyeket az egykori ős szülőföldre, Nyugat-Örményországba, azaz a mai Kelet- és Közép-Törökország területére (Anatóliába) szerveztek. A középpontban egy kulcsfontosságú célállomás áll: a középkori örmény romváros, Áni. Meglátásunk szerint a David Gitlitz és Linda Kay Davidson által használt *roots pilgrimage* (zarándoklat a gyökerekhez, az ősök földjére) koncepció² segít megérteni, hogy mit jelent az, amikor az örmény

* A szerző a Freie Universität Berlin Institut für Osmanistik und Turkologie posztdoktori kutatója (Gerda Henkel Stiftung) (14195 Berlin Fabeckstr. 23–25.).

¹ Nazik Kotcholosian Messerlian: *Áni, a főváros*. 1995. Kotcholosian Messerlian, 2013. 161–162. Köszönetemet szeretném kifejezni Karen Jallatyanak a vers örményből való fordításáért.

² Gitlitz–Davidson, 2006.

népirtás túlélőinek leszármazottai felkeresik a *Jergir*üket³ – azt a földet, amelyet őseiknek az 1915-től az 1920-as évek elejéig tartó mészárlások és deportálások során vagy hátra kellett hagyniuk, vagy ahol életüket veszítették. A tanulmány második részében arra világítunk rá, hogy Áni történelmi, földrajzi, környezeti és építészeti jellemzői miatt válhatott a gyökerekhez vezető zárandoklatok egyik legfontosabb helyszínévé, és kiemelkedik az elveszett szülőföld szent helyei közül.

Örmény zárandoklat az elveszett szülőföldre

Az örmény népirtás a 20. század egyik letragikusabb eseménye. Az Oszmán Birodalom által végrehajtott tömeggyilkosságok és kényszerű deportálások mintegy 1–1,5 millió örmény életét követelték, és több százezer menekült telepedett le szerte a világban. Az ősi szülőföldön eltörölték a virágzó örmény kultúrát és társadalmi életet. A katasztrófa az örmény társadalmi időszámítás meghatározó pontjává vált, amely az örmények történelmét két különálló időszakra osztotta: a történelem előtti és utáni időkre.

Az örmény népirtás után a túlélőknek és leszármazottaiknak évtizedekig elképzelhetetlen volt, hogy meglátogassák elveszett hazájukat. Vasfüggöny választotta el a Szovjet-Örményországban élő örményeket a szovjet–török határ túloldalán lévő egykori örmény városoktól és falvaktól, egészen az 1990-es évek elejéig, amikor a Szovjetunió felbomlott, és Örményország független köztársasággá vált.⁴ A diaszpórában élő örmények számára a helyzet az 1960-as évek végétől változott meg. Ekkortól kezdték felkeresni szülőhelyüket az első csoportok és egyének – köztük maguk a túlélők és utódaik első generációja.⁵ Az 1990-es évek közepétől kezdve az első látogatókat követve jelentős számban indultak Törökországba – ezúttal főként a túlélők első és második generációs leszármazottai –, hogy az egykori élet

3 A *jergir* (*Jergir*) szónak az örmény nyelvben többféle jelentése van, többek között föld, világ, ország, tartomány. Az örmény népirtás után azonban az örmények elveszett törökországi szülőföldjét is kezdte jelenteni, amelyet gyakran Nyugat-Örményország (*Arevmetyan Hayastan*) vagy Történelmi Örményország (*Patmakan Hayastan*) néven is emlegetnek. A *jergir* a nyugati örmény változat a „világ” szóra, amelyet a keleti örmény nyelvben *jerkir*nek ejtünk (a nyugati örményt az Oszmán Birodalomban élő örmények beszélték, és ma az örmény diaszpóra jelentős része által használt nyelv, a keleti örmény az Örmény Köztársaság hivatalos nyelve). Örményországban azonban, ahonnan manapság a gyökerekhez zárandokló legtöbb személy érkezik, egy további kiejtésbeli különbségtétel is kiemeli azt a különleges helyet, amelyet a népirtás túlélőinek leszármazottai őseik elveszett hazájának tartanak fenn. Ott a Szaszun (a Van-tóól nyugatra fekvő történelmi régió) *Ergir* nyelvjárási változatát gyakran használják az elveszett haza megkülönböztetésére a mai Örményországtól vagy bármely más földtől. Ahogy az egyik zárandok, akivel beszélgettem, szikrázó szemekkel kiáltotta: „Szaszun nem *Jerkir*, hanem *Ergir*... Amikor *Ergir*t mondunk, tudjuk, miről beszélünk. Ez egy édes dolog. Ez kedves. Ez szent. Egész Nyugat-Örményország édes, de Mus és Szaszun a legédesebb!”

4 Az általam ismert legkorábbi csoportos utazás *Jergir*be 1991 őszén történt. A vaspurakáni (a Van-tó körüli történelmi örmény régióbeli) honfitársi egyesület szervezte a régió 31 túlélője leszármazottainak. Melikyan, 1995.

5 Az első csoport – amelyet a National Association for Armenian Studies and Research szervezett az amerikai örmény diaszpóra tagjai számára – 1967-ben jutott el a *Jergir*be. Az ebből az időszakból származó egyéni utazások közül talán a legjelentősebb William Saroyan, egy elismert amerikai örmény író utazása volt, aki 1964-ben ellátogatott Bitliszbe, szülei és testvérei szülővárosába.

nyomait keressék,⁶ és olyan helyeket találjanak, amelyek keretet adhatnak a népirtás áldozataitól örökölt „száműzött emlékeiknek”.⁷

A Jergirben járt örményekkel folytatott kutatásaink alapján a „zarándoklat a gyökerekhez” fogalma írja le legjobban azt az élményt, amelyet sokan átéltek őseik elveszett szülőföldjén. A korábban említett szerzőpáros – David Gitlitz és Linda Kay Davidson – az alábbi módon összegzi ezt a koncepciót a holokauszt után Lengyelországba látogató zsidók esetében:

„...abban reménykednek, hogy ha bejárják a tájat, megízlelik az ízeket, és beszélgetnek az ott maradt emberekkel – vagy azok leszármazottaival –, akkor (...) jobban megértik önmagukat. A »gyökér-zarándok« kettős személyiség (...). Az egyik énje fizikailag bejárja a világot úgy, ahogyan az ma létezik, ahogyan ősei világa alapján alakult ki. A másik énje a mítoszokban élő, emlékezetben megőrzött világban jár, abban a világban, amilyen az lehetett azon a napon, amikor ősei elhagyták azt. (...) Más zarándokoktól eltérően nem a hit megújítása vagy az isteni csoda megtapasztalása a fő céljuk, hanem egy mélyebb önismeret, a személyes történelmi kapcsolódás mélyebb megtapasztalása.”⁸

Ez a felfokozott *éntudat* és a *személyes múlt*hoz való kötődés keresése és érzése egyértelműen megmutatkozik a kutatásomban részt vevők visszajelzéseiben. Ahogyan egyikük, egy amerikai örmény, akinek családi gyökerei az Antep (ma Gaziantep, Törökország) régióból erednek, megfogalmazta: „Ez egy zarándoklat, mert magukhoz a gyökerekhez térünk vissza, mert ez egyfajta gyógyír egy nyílt sebre, azáltal, hogy végigjárjuk őseink ösvényeit. Ez egy életre szóló álom beteljesülése.” Honfitársa és egy másik gyakori Jergir-látogató szavai hasonló gondolatot fejtenek ki: „Nyugat-Örményország meglátogatása nem turizmus, mert a turizmus idegen földre vezet. A zarándoklat során azonban a saját földre mész. Ez egy találkozás a gyökereiddel. [És] az én gyökereim mélyen Nyugat-Örményországban és Kilikiában gyökereznek.” Egy magát zarándoknak valló, de családi gyökereivel a Mus (ma Muş) és Van régióhoz kötődő örményországi látogató így írta le élményeit: „Ez egy zarándoklat a szülőföldre. (...) Nem vallási zarándoklat, hanem zarándoklat a számkra szent helyekre, ahol őseink vannak eltemetve. (...) Az emberek [ott] érzik a gyökereiket; megnézik a gyökereiket.”

Az *ősök földjét* felkereső zarándoklatok szent helyei és kegyhelyei – Gitlitz és Davidson szavaival élve – „ember által, nem pedig isten által alkotott helyek. Ezek az emlékezés helyei, nem a csodák kapui. (...) E helyek szakralizálása az emlékezet »világi vallásának« megteremtéséhez tartozik.”⁹ A gyökereiket kereső örmény zarándokok által meglátogatott helyszínek többsége a családi múlt

6 Tošić–Palmerberger, 2016. 5.

7 Az örmény zarándoklatok két vezető szervezője az USA-ból, Armen Aroyan és Garbis Ter-Yeghiayan az 1990-es évektől a 2010-es évek közepéig mintegy 1500, illetve 350 résztvevőt vitt magával. Az Örményországból a Jergirbe látogatásokat szervező egyik utazási cég vezetője 2015-ben úgy becsülte, hogy évente körülbelül ezer ember utazott velük és több más céggel, rajtuk kívül persze többen egyénileg utazhattak.

8 Gitlitz–Davidson, 2006. 213.

9 Uo. 159.

dik, az 1915–1920 közötti népiertás időszaka előtti és alatti helyekhez. A zarándokok városokba és falvakba látogatnak, ahol a korábbi nemzedékek éltek, templomokat, kolostorokat és iskolákat keresnek fel, ahol őseik gyűltek össze, megcsodálják a táj szépségét és a természeti látnivalókat azokban a tartományokban, amelyeket szülőföldjüknek tartottak, és tisztelegnek a népiertás áldozatai előtt a tömegmészárlások helyszínein. Mivel a mai Törökországban nincsenek olyan emlékművek, amelyek az örmény lakosság Oszmán Birodalomból való elűzésére és a népiertásra emlékeztetnének, ezek a helyszínek a gyökereket felkereső zarándoklat nem szándékolt „szentélyeivé” váltak; nem szándékolt módon, hiszen nem azért állították őket, hogy bármilyen eseményre vagy személyre emlékeztessenek.¹⁰ Inkább azért váltak az örmény zarándokok szent helyeivé, mert túléltek a népiertást és az azt követő évtizedeknek az örmény kulturális örökség eltörlésére irányuló török politikáját. Más szóval, az örmény „hétköznapiak” részei voltak – James Hanlon kifejezésével élve –, amelyeket a népiertás idején elpusztítottak és elnéptelénítettek, majd az örmény képzelet és kulturális alkotás révén egy „rendkívüli tájjá” alakítottak át, egy elveszett paradicsommá, amiért óriási szenvedésekkel fizettek.¹¹

Egyes – főként az amerikai örmény diaszpóra által szervezett – zarándoklatok célja, hogy minden résztvevő eljusson a számára személyes jelentéssel rendelkező helyszínekre, még akkor is, ha ezek nehezen megközelíthetők vagy nagyrészt eltűntek. Ezeknek a zarándokutaknak a jellemzője és csúcspontja, amikor a résztvevők megtalálják a még mindig álló ősi családi házaikat, és kapcsolatba lépnek ezekkel az épületekkel: megérintik a falaikat, kinyitják az ajtajaikat, sőt akár éjszakára is ott maradnak. Más zarándoklatok nem térnek le a kitaposott ösvényről, és néhány kiválasztott helyszínre összpontosítanak, amelyek a csoport minden tagja számára jelentőséget hordoznak magukban. Függetlenül attól, hogy melyik esetről van szó, az ősök földjére utazó legtöbb zarándok aligha tekintené teljesnek zarándoklatát a Törökország legkeletibb részén, az Örmény Köztársasággal határos területen található Áni középkori örmény főváros romjainak felkeresése nélkül.

Áni elveszett városa mint zarándokhely

Ovannesz Siráz (1914–1984) örmény költő a 20. század közepén így írt: „Még mindig van egy beteljesületlen vágyam: hogy láthassam Ánit, mielőtt meghalok.” Ez volt a nyitó sora ikonikus versének, amelynek *Áni* a címe, és amelyben a legtömöbben és legerőteljesebben fogalmazta meg azokat az érzéseket, amelyeket sok örmény táplál középkori királyságuk romos fővárosa iránt. Siráz, aki 1914-ben született, és élete nagy részét a Szovjetunióban töltötte, sohasem juthatott el Ániba. Legfeljebb távolról szemlélhette a romokat, amelyektől az Ahurján folyó mély szurdoka és a zárt török–szovjet határ választotta el.

¹⁰ Itt Alois Riegl klasszikus, a „nem szándékolt emlékművekre” vonatkozó koncepciójára támaszkodom. Riegl, 1996. 72.

¹¹ Hanlon–Hostetter–Post, 2011. 1–5.

Egy másik neves 20. századi örmény művész, Martirosz Szárján (1880–1972) festőművész azonban 1903-ban ellátogatott a városba. Ez az élmény olyan mély hatást gyakorolt rá, hogy több mint 60 évvel később nemcsak azt írta, hogy „minden örmény szívében ott van Áni”, hanem levelet is írt Leonyid Brezsnyevnek, a Szovjetunió akkori vezetőjének, amelyben nemcsak érzéseit visszhangozta, de merészebb vágyat is megfogalmazott: nemcsak látni akarta Ánit, hanem azt is, hogy a romváros újra örmény legyen.

„Néhány nap múlva 88 éves leszek, és mielőtt elhagynám ezt a világot, szeretnék rálépni arra a földre, ahonnan őseim származnak. Ezek az örmény középkori főváros, Áni romjai. (...) Ez egy világszinten jelentős építészeti emlék, népem büszkesége és öröksége. Áni városának romjai öt négyzetkilométeren terülnek el, ami kis terület, de ez a kis földdarab Örményország szent helye. Az egész örmény nemzet és minden kultúráért elkötelezett ember nevében arra kérem Önt, hogy Ánit adják vissza az anyaország ölébe.”¹²

Mi teszi Áni romjait olyan figyelemreméltóvá és egyedivé, hogy Siráz annyira látni szeretne volna, s hogy Martirosz Szárján szerint minden örmény a szívében hordozza, és hogy az őseik földjére zarándoklók útvonalának egyik legfontosabb szent helye az elveszett szülőföldön? Úgy véljük, hogy Áni ezt a státuszt az egyedülálló módon összefonódó történelmi, földrajzi, környezeti és építészeti jellemzőknek köszönhetően érte el, amelyek a romvárosnak egyfajta hatalmat és kísérteties erőt kölcsönöznek. Érvelésünkben megpróbáljuk ezeket kibogozni és három részre osztani. Először is, Áni nagy múlttal rendelkezik mint elveszett város és mint a múltbeli örmény dicsőség és nagyság szimbóluma; már jóval az örmény népirtás előttről. A második fontos elem a város elhelyezkedése a lezárt örmény–török határon. Végül Áni tájképe képzelőerőt megmozgató és érzelmeket kiváltó hatású, ami rendkívüli és magával ragadó módon ötvözi a természeti és építészeti elemeket.

Áni már jóval az örmény népirtás előtt „rendkívüli tájképpé” és „akaratlan szentellyé” vált. Örmény szerzők siratták a város bukását, amikor az még viszonylag virágzó városi központ volt, s narratívájukat Jeruzsálem pusztulásának és a zsidók szétszóródásának bibliai mintájára építették fel. A 17. század fordulóján, egy hosszú, fokozatos hanyatlási időszak után végleg elhagyatottá vált romvárost néhány évtizeddel később a krími örmények már büszkén az eredetük helyeként azonosították; ez az állítás később népszerűvé vált az örmény közösségek körében Moldvában, Erdélyben, Lengyelországban és Nor Nahicsevánban (Rosztov-na-Donu). Az első érzelmileg túlfűtött beszámolók a romok meglátogatásáról és az első hangok, amelyek a város (akkor még nem létező) örmény állam fővárosaként való újjáépítését szorgalmazták, a 18. század második feléből származnak.¹³ 1878 után, amikor az Orosz Birodalom átvette az irányítást a város és a környező terület felett, Áni egyre népszerűbb úti céllá vált az örmények körében.

¹² Ennek az orosz nyelvű levélnek a másolatát a jereváni Martirosz Szárján Ház Múzeum jóvoltából kaptam meg. Saját fordítás.

¹³ Cowe, 2019. 100–116.

1. kép.
Örmény Anya

Az egykori Örmény Királyság fővárosának maradványai inspirálták az ébredező örmény nacionalizmus bajnokait, hatással voltak örmény művészekre, és társadalmi cselekvéseket ösztönöztek. Erre példa az Alekszandropol (ma Gjumri) városában található Szent Megváltó-templom (Szurb Amenaprkcis) története, amely Áni katedrálisának mintájára épült. A templomot 1858–1872 között a helyi lakosok erőfeszítései révén építették, akik maguk fedezték az építkezés költségeit, és végezték a munkát. Egy városi legenda szerint Tadevosz Andikján, a templom főépítéssze és kőfaragója gyakran utazott Ániba, hogy megnézzze a székesegyházat, majd csukott szemmel visszatért Alekszandropolba, hogy minél több részletre emlékezzen.¹⁴ Áni vonzereje tovább nőtt a Nyikolaj Marr (1865–1934) és munkatársai által 1892–1917 között végzett – a maguk korában rendkívüli léptékű, modern tudományos megközelítésű és széles körű publicitást kapott – ásatások és kutatások hatására. Ahogy a régészeti munkálatok egyre több kiemelkedő középkori építményt és műemléket tártak fel, a helyszín egyre több örmény látogatót vonzott közelről és távolról. Ezek a látogatók a város maradványai között sétáltak vagy ültek, hogy elmélázzanak az örmény múlt dicsőségéről és összetett történelméről. Ez a vonzerő tükröződik a híres, 1861-ben készült *Áni romjai* című poszteren is, amelyen Csanik Aramján (1820–1879) egy nőalakban testesítette meg Örmény Anyát (1. kép).

14 Ez aligha tűnik hihetőnek, minthogy Áni akkoriban még oszmán fennhatóság alatt állt.

A 19. század folyamán és a 20. század elején Áni „az örmény dicsőség múltjának egyik legláthatóbb és legkézzelfoghatóbb szimbólumává vált”.¹⁵ Az ezt követő örmény generációk számára a romváros kétszeresen elveszett helyszínné vált: először a 11. században, amikor megszűnt az Örmény Királyság fővárosa lenni, majd másodszor 1921-ben, amikor a szovjet hatóságok Törökországnak átengedték. A kettős veszteség érzését tovább erősítheti, ha azt is tudatosítjuk, hogy a Marr ásatásai során felfedezett felbecsülhetetlen értékű tárgyak többsége az első világháború zűrzavarában elveszett, amikor az azokat szállító vonat rejtélyes körülmények között eltűnt.

A lelkesedés, inspiráció és újfelfedezés időszaka után Áni a török–szovjet határ megközelíthetetlen katonai zónájának részévé vált. Az utolsó beszámoló arról, hogy valaki a Szovjetunióból átkelt az Ahurján folyó felett átívelő függőhídon és eljutott Ánihoz, 1923-ra datálható.¹⁶ A török oldalon a 20. század közepéig tilos volt megközelíteni,¹⁷ és a 20–21. század fordulójáig gyakran jó kapcsolatokra vagy szerencsére volt szükség a látogatási engedély megszerzéséhez.¹⁸ A nehézségek ellenére az 1990-es évek elején kibontakozó, az örmény gyökereket kereső zarándoklatok során Áni az egyik legfontosabb zarándokhely lett. Ugyanakkor határ menti elhelyezkedése az egyik kulcsfontosságú tényezővé vált abban, hogy a romváros milyen mély hatást gyakorol az örmény látogatókra.

Amikor a diaszpórában élő örmények, akiknek családi gyökerei az egykori Oszmán Birodalomban találhatók, eljutnak Ániba, és az Ahurján folyó túloldalán fekvő Örmény Köztársaság felé tekintenek, a látvány vegyes érzéseket kelthet bennük. Egyszerre érezhetnek nosztalgiát őseik elveszett hazája iránt és ambivalens viszonyt a „hivatalos hazájuk” iránt. Carel Bertram, az *A House in the Homeland: Armenian Pilgrimages to Places of Ancestral Memory* (Egy ház a hazában. Örmény zarándoklatok az ősi emlékezet helyeire) című könyv¹⁹ szerzője által megörökített jelenet jól megragadja ezt a kettősséget: „Ániban, amikor egy zarándokcsoport átnézett az Ahurján folyó túloldalára, amely elválasztja a Török Köztársaságot az Örmény Köztársaságtól, Sebouh felsóhajtott: »Ahhh, a haza!«.” Nem mindenki osztotta azonban ezt az érzést:

„»Az nem az én hazám« – mondta Paul, aki éppen dédapja városában, Harputben [ma Harput] járt. »Ez az én hazám.« Ez a szívből jövő válasz annak ellenére hangzott el, hogy Paul dédapját a város főterére hurcolták, ahol mielőtt megölték volna, fogvatartói szálanként tépték ki a haját. Később Paul felesége, Priscilla lemondóan nyilatkozott: »Ez volt a hazánk; de a hazánk ellenünk fordult«.”²⁰

15 Panossian, 2006. 60.

16 Yazici, 2017. 278–280.

17 Az 1950–1960-as években Ánit meglátogató brit utazók két beszámolóját lásd: Yazici, 2017. 281–298.

18 Amikor 2003-ban először jártam Ániban, a karsi rendőrség engedélyére volt szükség, és egy hivatalosan előre megszervezett szállításra Karsban. A városfalak mögött tilos volt a fényképezés, és kis csoportunkat folyamatosan két fegyveres katona kísérte.

19 Bertram, 2022.

20 Hálás vagyok Dr. Carel Bertramnak, amiért megosztotta velem ezt az idézetet.

Az Örményországban élő örmények számára Áni – akárcsak az Ararát, amely szintén központi eleme az örmény szimbolikus örökségnek – egyszerre volt „olyan közel, és mégis olyan távol”: bár az örmény területről látható, az államhatár elválasztja. Amint Szárján fentebb idézett levele mutatja, Áni nemcsak elveszett város, hanem „tiltott város” is, romjai egyszerre váltak „a büszkeség” és „a frusztráció forrásává”.²¹ Amikor meglátogattam a romvárost egy örmény zárandokcsoporttal, megfigyelhettem, miként próbálták megérteni, hogy pontosan hol húzódik a határ, valamint azonosítani az örmény településeket és más ismerős pontokat a folyó túloldalán. Láthatóan megérintette őket ez a „fordított perspektíva”, amely lehetővé tette, hogy kívülről lássák a hazájukat. Elgondolkodtak azon is, milyen kevésen múlt, hogy Áni az örmény oldalon legyen.

A romváros határ menti elhelyezkedése képeket idéz fel arról, hogy milyen lenne, ha át lehetne kelni az Ahurján folyón, és a Jergir és Örményország között közvetlenül utazni. Ezeket a képeket tovább erősíti annak az Ániban található híres hídnak az újjáépítésére irányuló elképzelés, amely időről időre felmerül a feszültségekkel terhelt örmény–török diplomáciai kapcsolatokban időnként mutatkozó enyhülés időszakaiban. A határ zárandokokra gyakorolt hatását különösen kifejezően fogalmazza meg Barbara Merguerian, amikor leírja azokat a gondolatokat és érzelmeket, amelyek eluralkodtak rajta, miután végigsétált Áni romjain:

„Ánit az Ahurján folyó választja el az Örmény Köztársaságtól. Ashjian érsek álma az volt, hogy egy közeli hídon át közvetlenül Örményországba jusson, hogy részt vehessen az Ecsmiadzinban tartott találkozókön. Kérelmeket nyújtott be a török kormányhoz, hogy különengedélyt kaphasson a határátlépésre [de soha nem járt sikerrel – K. S.]. Milyen frusztráló látni Örményországot ilyen közel, karnyújtásnyira, és mégsem lehet egyszerűen átkelni. Ez keserű emlékeztető a szigorú politikai realitásokra, amelyek továbbra is gátolják próbálkozásainkat, hogy túllépjünk múltunk tragédiáin.”²²

Azonban nem csak Áni történelme és jelenlegi geopolitikai helyzete járul hozzá ahhoz, hogy kiemelkedő szerepet töltsön be az örmény gyökerekhez vezető zárandoklatok szakrális topográfiájában. Ugyanilyen fontos a romváros hangulata is, amelyet Nazik Kotcholian Messerlian – cikk elején idézett – verse is érzékletesen bemutat, s amelyet a természet és az ember ereje egyaránt teremtett (2. kép). Az Áni egykori dicsőségéről tanúskodó elszórt romok; a várost körülvevő hatalmas sztyeppék és hegyek, amelyek körül csak néhány kisebb település látható; a hely jelenlegi üressége; a lábunk alatt ropogó kövek, amelyek egykor a nyüzsgő város infrastruktúrájának részei voltak; a fennsíkon gyakran süvítő szél hangja és hidege, amely a romokat benövő fűvet hullámozó tengerré változtatja – ezekkel és más tulajdonságokkal és jellemzőkkel Áni nem passzív térként, hanem inkább aktív és erőteljes szereplőként jelenik meg, „saját irányvonalakkal, hajlamokkal és tenden-

21 Panossian, 2006. 60.

22 Merguerian, 2013. 183–184.

2. kép.
Áni romjai

ciákkal”.²³ Pontosabban arra ösztönzi, szinte kényszeríti az örmény látogatókat, hogy elgondolkodjanak és szemlélődjenek egykori nagyságán és dicsőségén. Nem teljesen különbözve az Ádám-csúctól (Sri Pada), az Alexander McKinley által vizsgált híres Srí Lanka-i zarándokhelytől, Áni „segít megteremteni saját mítoszát, ahol az emberek mintha csak szócsövei lennének azoknak a történeteknek, amelyeket [a romváros] már eleve elmesél”.²⁴

A Kotcholosian Messerlian versében érintett témák – Áni régisége, az elhagyatottság lenyomata, a felidézett „múlt jelenlétének” érzése, a különböző érzékszerveket megszólító módja – visszatérő toposzok a gyökereiket kereső zarándokok beszámolójában, ahogy ez a két példa is jól mutatja.

„Miután áthaladtam a főbejáraton, csodálattal szemléltem az ember és a természet eme remekművét. Alig vártam, hogy a csoportunk többi tagja is megérkezzen, és lendületesen sétálni kezdtem a katedrális felé, közben minden lehetséges irányba fordulva, hogy minél több szögéből megörökítssem. Odabent, ahogy az oltárt néztem, és a láthatatlan kupolába pillantottam, képzeletem felidézte a múlt képeit: királyok és hercegek alakját, a templomot, amely egykor zenével és tömjénillattal, egyszóval élettel teli volt. A süvítő szél viszont visszarántott a jelenbe – a katedrális magányosan és csendben állt.”²⁵

„Következő úti célunk Áni volt (...), az ezer és egy templom városaként ismert hely. Mennyire lenyűgöző Dikran Honents Surp Krikor (Gergely) temploma, vagy a gyönyörű Surp Asdvadzadin (Szent Istenszüldő) anyaszékesegyház, ahol Hokehankisdet (gyászmisét) mondtunk mindazokért, akik ezen a szent ősi földön éltek és haltak meg. Aznap délután az egyik rom ablakában ültem, amely az alattunk elterülő hatalmas vidékre nézett. Sosem láttam ennél szebb látványt. Előttünk és felettünk Örményország hegyei magasodtak. Lent pedig a békés Ahurján (...) folyó kanyargott, amely Ánit elválasztja Örményország többi részétől. Nem akartam erről

23 Bennett, 2010. viii.

24 McKinley, 2024. 10.

25 Michaelian, 2013. 174–175.

a helyről elmenni. Apám egy dalának szavai jutottak eszembe: »Áni városa vagyok, ülök és sírok. Nincs senki, aki azt mondaná, ne sírj. Azt mondják, nem, hagyjátok, hadd üljön és sírjon. Ó, mikor hallom majd, hogy ne sírj, ne sírj?« A költő szavai lekem legmélyéig hatoltak, miközben dicsőséges múltunkra emlékeztem.”²⁶

Összegzés

Áni romjai az egyik legfontosabb célpontot jelentik azok számára, akik az örmény gyökerekhez való zárandoklat során felkeresik a Jergirt, őseik elveszett szülőföldjét. Miután bemutattuk a gyökereket felkereső zárandoklat fogalmát, koncepcióját és áttekintést adtunk erről a különleges utazási formáról, amelyet az örmény népirtás túlélőinek leszármazottai tesznek, írásunkban több olyan tényezőt is megvizsgáltunk, amelyek hozzájárulnak ahhoz az egyedülálló szerephez, amit Áni játszik a veszteség „szándékolatlan szentélyei” és a Jergir „rendkívüli tájai” között. Ahogy a kutatásom egyik résztvevője fogalmazott: „Áni, Mus és Van – ezek a helyek olyanok az örmények számára, mint egy gyógyíthatatlan betegség.” Míg Van (a Van-tó körüli történelmi régió) és Mus (a Vantól közvetlenül nyugatra fekvő régió) esetében ennek a „betegségnek” a tipikus oka az ottani családi gyökerekre vezethető vissza,²⁷ addig Áni olyan hely lett, amelyet mindenképpen látni kell, függetlenül attól, hogy a zárandokok szülei, nagyszülei vagy más közeli rokonai nem onnan származnak. Áni jelentősége mögött fő tényezőként a történelmi, földrajzi, környezeti és építészeti sajátosságok szoros összefonódása áll: a tény, hogy az örmény kultúrában a város évszázadokon át elveszett városként és a múltbeli nagyság szimbólumaként létezett; újrafelfedezése a 19. század végén; elhelyezkedése a lezárt örmény–török határon; valamint építészeti és természeti adottságainak erőteljes összhangja. Visszatérve Nazik Kotcholosian Messerlian és Martirosz Szárján szavaihoz, ezek azok a jellemzők, amelyek Ánit az örmény szíveket átszúró nyíllá teszik.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Bennett

2010 Bennett, Jane: *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham, 2010.

Bertram

2022 Bertram, Carel: *A House in the Homeland: Armenian Pilgrimages to Places of Ancestral Memory*. Stanford, 2022.

²⁶ Kherdian Hardy, 2013. 319.

²⁷ Mindezek mellett Van régiója egy olyan helyről híres, amely pánörmény jelentőségét tekintve Ánihoz hasonlítható: ez a Van-tó déli partja közelében található Ağt'amar-szigeten (ma: Akdamar Adası) található Szent Kereszt-templom. Erről a templomról bővebben lásd például: Çankci, 2016. 95–132. (Chapter 3. Transformation of the Church of Surp Khach into Akdamar Museum).

Çarıkçı

2016 Çarıkçı, Alaettin: *The Arts of Memory: The Remembrance of the Armenians in Turkey*. [PhD thesis, Leiden University.] Leiden, 2016. <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/39674>.

Cowe

2019 Cowe, Peter S.: Two Tales of a City: Ani in Material Culture and the Armenian Literary Tradition. In: *Ani at the Crossroads*. Ed.: Skhirtladze, Zaza. Tbilisi, 2019. 81–120.

Gitlitz–Davidson

2006 Gitlitz, David M. – Davidson, Linda Kay: *Pilgrimage and the Jews*. Westport, 2006.

Hanlon–Hostetter–Post

2011 Hanlon, James – Hostetter, Ellen – Post, Chris: Special Issue Introduction. Everyday Landscapes: Past and Present, Presence and Absence. In: *Material Culture*, 43. (2011) 2. sz. 1–5.

Kherdian Hardy

2013 Kherdian Hardy, Charles: Bittersweet Journey. In: *The Pilgrim Speaks: An Armenian Discovery of Ancestral Roots*. Ed.: Aroyan, Armen. H. n. [saját kiadás.], 2013. 317–322.

Kotcholosian Messerlian

2013 Kotcholosian Messerlian, Nazik: Ani, the Capital City. In: *The Pilgrim Speaks: An Armenian Discovery of Ancestral Roots*. Ed.: Aroyan, Armen. H. n. [saját kiadás.], 2013. 161–162.

McKinley

2024 McKinley, Alexander: *Mountain at a Center of the World: Pilgrimage and Pluralism in Sri Lanka*. New York, 2024.

Melikyan

1995 Melikyan, Nora: *Ukhtagnatsutyun depi Van* [Zarándoklat Vanba]. Jereván. 1995.

Merguerian

2013 Merguerian, Barbara: The Scent of Roses. In: *The Pilgrim Speaks: An Armenian Discovery of Ancestral Roots*. Ed.: Aroyan, Armen. H. n. [saját kiadás.], 2013. 181–184.

Michaelian

2013 Michaelian, James Andranik: A Life-Changing Journey. In: *The Pilgrim Speaks: An Armenian Discovery of Ancestral Roots*. Ed.: Aroyan, Armen. H. n. [saját kiadás.], 2013. 171–176.

Panossian

2006 Panossian, Razmik: *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*. London, 2006.

Riegl

1996 Riegl, Alois: The Modern Cult of Monuments: Its Essence and Its Development. In: *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage*. Eds.: Stanley-Price, Nicholas – Talley, Kirby – Melucco Vaccaro, Alessandra. Los Angeles, 1996. 69–83.

Tošić–Palmberger

2016 Tošić, Jelena – Palmberger, Monika: Introduction: Memories on the Move-Experiencing Mobility, Rethinking the Past. In: *Memories on the Move: Experiencing Mobility, Rethinking the Past*. Eds.: Palmberger, Monika – Tošić, Jelena. Basingstoke, 2016. 1–16.

Yazici

2017 Yazici, Sezai: *Ani through the Eyes of Travelers*. Ankara, 2017.

KONRAD SIEKIERSKI

ARMENIAN PILGRIMAGES TO ANI, THE LOST HOMELAND

This article explores the phenomenon of Armenian “roots pilgrimage” to ancestral homelands now located in eastern and central Turkey, with particular focus on the medieval Armenian city of Ani. Based on David Gitlitz and Linda Kay Davidson’s concept, the study positions “roots pilgrimage” as a useful conceptual lens through which to understand the emotional, historical, and symbolic significance of such journeys for descendants of Armenian Genocide survivors. The article argues that Ani occupies a singular position within this pilgrimage landscape due to a unique convergence of historical, geographical, environmental, and architectural characteristics. Ani symbolizes a lost city and a reminder of the Armenian Genocide, which gives it deep meaning for modern-day visitors. Located right on the border between Armenia and Turkey, Ani’s ruins blend into a striking natural landscape, creating a powerful and emotional experience for those who visit. This combination makes Ani not just a place for people to connect with their heritage, but also a deeply moving and memorable site in the Armenian collective memory.

CONTENTS

The Multifaceted Dynamics of Ani's Remembrance (Elke Hartmann –Bálint Kovács)	317
<i>Studies</i>	
S. Peter Cowe: Ancestry from Ani: Tales of Loss and Gain	323
Elke Hartmann: The Lost Heritage of Kars	335
Zhenya Ghazaryan: Guardians of a Lost Heritage: Ethnographers of Van in the 19 th and Early 20 th Centuries	353
Karen Jallatyan: Photographic Encounters with the "Lost City" of Ani: A History of Fascination or Modern Historicity as Fascination	365
Konrad Siekierski: Armenian Pilgrimages to Ani, the Lost Homeland	381
Vahé Tachjian – Joseph Rustom: Discarding the Ottoman and Asserting the National: Armenian Diasporic Church Architecture in 1930s Lebanon	393
Péter Kiss: The Role of Ani, the Armenian Homeland, in the Chronicle of József Dondoni Vártán	425
Bálint Kovács: Transylvanian "Ani-Armenians" in Travelogue by Minas Bžškeanc'	433
Hakob Matevosyan: "Ani-Armenians" in Contemporary Hungary	457
<i>Book Reviews</i>	
Memory, Loss, and Return (Konrad Siekierski)	469
Caucasian Albania (Christine Baghdasaryan)	473
Armenians in Bulgaria: Identity and Historical Memory (Kima Saribekyan)	477

Ára: 900 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2025. évi megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja.

Nemzeti
Kulturális
Alap

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

ELTE | HTK
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

